

Geduchte concurrenten

Noord-Hollandse kwakzalvers uit vroeger eeuwen (II)

C.N.M. Renckens

In het eerste deel van dit tweeluik behandelde ik de Westfriese fistelpot, een negentiende- eeuwse kwakzalverij met kruiden (NTtdK 3, 2008: 29-32). Nu volgen een zeventiende- en opnieuw een negentiende-eeuwse kwakzalvershistorie.

De Jisper ledezetter • Talrijke Zaanse geschiedschrijvers beschreven het geslacht der Jisper ledezetter. In zijn Zaanlandsch Arcadia (1702) beschreef Soeteboom de activiteiten van ene Willem Taemsz, bijgenaamd de ijseren Duijm, als een man, 'daer men voor verschrieken soude, die sulcke harde Vingers en Handen heeft gehad, jae, soo een hartigh gemoet, dat hij de ellendige Menschen armen en beenen brack en op Ladderen bondt, dat hun van benauwtheijdt het Sweet, als een Rivier, langs de Kinnebacken rolden, en hoe dat de Liederen kreeten en kermden, sonder barmhertigheijdt scheen te zijn'.

De 'Dorp- en Stadbeschrijver' van Ollefen vermeldt, dat er in 1796 in de zestiende-eeuwse kerk van Jisp, die tijdens de Beeldenstorm van 1566 zware schade opliep, nog enkele fraai beschilderde glazen te zien waren en o.a. één waarop 'verscheidene verrichtingen der Heelkunst, overheerlijk zijn afgebeeld.' De tekst eronder luidde:

'Gods woord geneest de ziel,
De mensch de kreuple leën,
Van beiden komt de eer
Des Hemels Godt alleen.

(Mr. Cornelia Jacobs Ploegh Ledezetter En, Clariena Willemsz, Zijne Huisvrouw 1668.)

Ook in de zogenaamde Steenen kamer te Jisp is tegen een der dwarsbalken van 't gewelf de gedachtenis van deze geneesheer vereeuwigd door z'n naam met bijvoeging van 'Ledezetter', terwijl er aan beide zijden 'n faam is getekend, blazende op een bazuin.

Claas Bruin (Noordhollandsch Arkadia) vermeldt:

'Dat 's Jisp. Daar heeft weleer een man
gewoont, Die een beroemd wondheeler
plag te wezen, ja, die elk uit een zalfpot
kon geneezen, Een meester,
die met koninklijk gezag,
De lijdende beheerschte elken dag.'

Krelis Ploegh

Uit de vermelding, dat uit één zalfpot elk kon worden genezen, zouden we den indruk krijgen, dat Mr. Ploegh 'n soort van wonderdokter moet zijn geweest. Jacob Honig Jsz. Jr. vertelt ons echter (in z'n Geschiedenis der Zaanlanden", uitgegeven in 1849), dat de merkwaaardige man 'n Europeesche vermaardheid had in het terecht brengen van verstuipte of gebroken ledematen en dat hij in die kunst zoo ver was gevorderd 'als mogelijk weinige vóór of na hem geweest zijn'. Er bestaat van dezen beroemden geneesheer (gewoonlijk Mr. Krelis genoemd) 'n fraaie afbeelding, waarvan 'n reproductie voorkomt in bovengenoemd boek. Onder het portret staat:

'Dit 's beelt van Meester Ploegh ons
Kennemerlantsche wonder, Die kreupelen
doet gaan, gebroken leden heelt.
't Verminkte weer herstelt; een wijs en
trou verwonder, Van 's Hemels gunst en
macht (terecht in hem verbeelt)
Dies sal sijn lof en kunst steeds door de
wereld klinken, Tot dat wij alle sijn daar
Israel niet zal hinken.'

(Opgedragen aan Kornelis Ploegh, burgemeester etc. tot Jisp, door sijn G.V.A. Matal de oude).

Praktijk van het ledezetten en haar beoefenaren • Over wie ging dit alles en waren al die loftuitingen wel verdiend? Genoemde Willem Taemsz, alias de Ijseren Duim, was de

tweede uit het destijds beroemde geslacht van ledezitters, dat zich bijna honderd jaar met kennelijk succes toelegde op het behandelen van ontwrichtingen en beenbreuken, een terrein waarop de gewone heelmeesters van de gilden niet de grootste successen boekten. Hun activiteiten werden door de gilden oogluikend toegestaan, hoewel Taemsz zelfs in 1609 bij resolutie een bedrag van vijf stuivers werd vergund voor elke soldaat in actieve dienst die zich bij hem onder behandeling stelde. Dat was aldus contractueel geregeld met de staten van Holland en Westfriesland.

Vanaf plusminus 1580 tot 1696, toen de laatste en beroemdste ledezetter Meester Krelis stierf, genoot het dorp Jisp een internationale reputatie vanwege deze ledezitters, die vier generaties lang druk praktiseerden op het gebied van ontwrichtingen, slecht genezen fracturen en kreupelheid.

De praktijk ging ongeveer als volgt: de patiënten werden goed vastgebonden en lichtelijk verdoofd door een pittige dosis brandewijn, waarna het bot dat vaak weer aan elkaar was gegroeid, met de hand weer werd gebroken, hetgeen een angstaanjagend gebrul teweegbracht. Het bot werd dan gezet en gespalkt en met een katrollensysteem van elkaar gehouden. Men bond een leren zak aan het touw, dat door de katrollen liep en gooide daar net zoveel zand in dat het genoeg was naar het oordeel van de 'meester'. Nadat het bot lichtelijk was aangegroeid werd de patiënt op een ladder gebonden en buiten, tegen de schuin tegenoverstaande kerk, gezet. Er heerste een zeer strenge tucht voor de patiënten. Deden ze iets tegen de zin van de leedsetter, dan kregen ze een boete of hij trok de handen van de patiënt af. De 'klanten' kwamen vooral van het leger. Voor elk 'geval' kreeg hij vijf stuivers. Ook het Noorse leger was klant. Voordat deze mensen vanaf het front in Jisp waren zat het bot vaak alweer aan elkaar en moest het opnieuw gebroken worden. Uit oude boeken kan worden afgeleid dat de behandeling ongeveer zes weken duurde, want zolang duurde het vaak het verblijf van deze patiënten in Jisp. Het ging niet altijd goed en in het begrafenisboek (de zogenaamde blaffert) staan patiënten vermeld uit Enkhuizen, Den Helder, Amsterdam, Middelburg, Den Haag, Nieuwendam maar ook uit Frankrijk en Noorwegen. Na 1694 toen een kreupel jongetje te Jisp werd begraven zijn er geen sterfgevallen meer te vinden.

Thaemszoon, 'de Leedsetter', die in 1606 stierf, was de stamvader en Willem Taemszoon (??-1613), die werd bijgenaamd 'de ijzeren duim, z'n opvolger. Deze was al zo vermaard, ver buiten

de grenzen van ons land, dat 'n beeldhouwer uit Jisp, toen hij te Rome aan z'n biechtvader vertelde, waar hij vandaan kwam, de vraag te horen kreeg: hoe 't met den ijzeren duim ging. Van dezen wijidvermaarde geneesmeester wordt door Soeteboom in z'n Zaansch Arkadia gezegd: 'Hij heeft er veel ellendig gehandeld en heylsaam genesen.' Het was, aldus Soeteboom, 'wonder, wat de man niet uitwrocht en de luiden leden zijne handeling, vertrouwend genezen te worden'. Het 'ellendig handelen' met de patiënten slaat natuurlijk op de pijnen, die ze moesten uitstaan onder de bewerking, waarbij 'de luyden kreeten en kermden', terwijl de dokter 'sonder barmhertigheyt' scheen te zijn. Mr. Willem Taemsz. liet geen zoons na, maar zijn dochters zoon Mr. Jacob Ploegh (1657-1692) volgde hem op, zoodat het 'leedsetten' toch in de familie bleef. Deze had z'n zoon Cornelis tot opvolger, die 52 jaar lang 'reële wonderen in de heelkunde heeft uitgevoerd'. Mr. Knelis (Cornelis Jacobsz Ploegh, 1624-1696) is de beroemdste geweest van allen en was ook burgemeester. Zoo veel patiënten kwamen er naar Jisp om hulp te zoeken, dat 'n aantal herbergen werd bijgebouwd om hen voor 'n tijdlang tot verblijf te dienen. In 1792 waren er De Fuik, De Wijnrank, De Groene Bogaerd, de Prins en de Malegijis. In 1796 alleen nog de twee eerstgenoemde. De zoon van Mr. Cornelis stierf vóór den dood van z'n vader en de beroemdste der leedsetters was tevens de laatste. Het teloorgaan van deze traditie was voor Jisp 'n groot verlies.

Medisch Centrum Jisp

In 1822 is de oude kerk gesloopt. Er is 'n andere voor in de plaats gekomen, slechts half zoo groot als de vorige. De fraaiste grafzerken werden in de nieuwe kerk overgebracht, maar andere werden buiten 't gebouw neergelegd. Daarom zaten ook de volgende twee. Op één, van gewone grootte, is gegrift:

Thaemszoon de Leedsetter, starf in het jaer ons Heeren 1606, den 29 Maert.

De tweede, tweemaal zoo lang en tweemaal zoo breed, heeft tot inschrift:

Hier ligt begraven Mr. Willem Thaemszoon, Leedsetter, sterf de 11 February 1613. - Nogh Mr. Jacob Cornelisz. Ploegh. Leedsetter ende Mary Jansdochter, zijne huysvrouw. Hij sterf den 24 February 1644. Zij sterf den 8 January 1660. - Nogh Mr. Jacob Ploegh, de soon van Mr. Jacob Cornelisz. Ploegh. sterf 1692 den 12 May out 35 jaar - Nogh rust hieronder

dien wijdvermaerden en seer beroemden
Burgemeester Cornelis Jacobsz. Ploegh,
Leedsetter, sterf den 14 Mei 1696 oud 72 jaren,
nogh Klaasje Willems, sijne huysvrouw, sterf
den 20 July 1704 oud 78 jaren. Maritje Cornelis
Ploegh obyt 30 November 1720 oud 59 jaren.

*Deze grafstenen zijn in 1866 weer in de kerk
teruggeplaatst.*

Lofzangen

Vader Cats geeft in z'n Trouwingh
'n gedicht, dat tot titel heeft: 'Openbaer gebrek
heimelijk genesen' waarin de genezing van
'n kreupele wordt beschreven.

"Jefron 'n hups gesel die gingh met
rype sinnen

En nae een lang beraet de soete Rachel
minnen."

Er is echter een probleem want:

(..) sy komt met vaste schreden,

En recht gelijk een kaers en vaerdigh
aengetreden;

Maer siet, de vryer hinckt, wanneer
hy pooght te gaen,

En 't stont van eersten af de Vryster
qualick aen.

Dus toen hij de vrijster z'n liefde verklaarde,
werd hem geantwoord:

"Word ik mijn leven oyt tot iemands
echte wijf,

Ik wil een fris, een gaaf, een rap en wakker lijf.

En wie dat niet en heeft, hij zij dan
wie hij mag,

Die wensch ik nu ter tijd voor eeuwig
goedendag."

De afgewezen vrijer is eerst zeer neerslachtig.
Maar hij bedenkt weldra:

"Te Gips is nu ter tijd een wonder
handig man,

Die ook het slimste been te rechte
brengen kan."

Hij gaat op reis naar Jisp om aan den beroemden
ijzeren duim te vragen, z'n kreupele been
te genezen. Willem Taemsz vraagt hem, of hij
niet bang is voor de pijn, die hij zal moeten
uitstaan. Maar hij antwoordt:

"Doet naer den eysch, En acht dit gantsche lijf
niet meer als paerdevleys!"

De liefde geeft den jongeling de kracht, om
de gruwelijkste pijnen te doorstaan en 't loon
voor z'n volharding is, dat hij met twee rechte,
even lange beenen weer naar huis kan gaan.

"Hij gaet de soete maegt met vrolijk
weesen groeten"

En: "kreeg dien eygendag van haar
een gunstig woord."

Meer (anonieme) dichters lieten zich inspireren
door Meester Krelis. Zo is er is een 21 coupletten
tellend 'Lof-Gedicht, ter Eere van Mr. Cornelis,
tot Jisp, over sijn seer goede Genesinge, en
heerlijke Ordonnantie onder sijn Patienten':
'Hoe lig ik hier in dees Ellende'. Ook is er een
42 coupletten tellend 'Kluchtig Kreupel-Lied,
van de Kreupelen die tot Jisp onder handen
zyn van de Ledezetter Mr. Cornelis, hoe dat
zy daaglyks moeten voorthompelen, om haar
kreupele Leden rad te treden'. Dit kluchtig
lied hier verder integraal citeren, dat zou te
veel redactionele ruimte vergen, maar geinter-
esseerden kunnen de tekst ongetwijfeld zelf
opzoeken. Wij komen nu tot de laatste catego-
rie Noordhollandse kwakzalvers uit vervolgen
tijden.

De wonderdokter uit Schermerhorn • Op 22
maart 1822 richtte het Hoornse medische ge-
nootschap Vis Unita Fortior (VUF) zich recht-
streeks tot de koning in een adres, waarin het
zich beklagde over het 'mysterieus beoefend
magnetismus' van Wessel van der Lee, waar-
bij het volgens VUF ging om 'kwakzalverij in
haren hoogsten trap', die 'de verbeelding doet
ontvlammen, de zucht tot het wonderbare
toenemen [en] eene regelmatige geneeswijze
in verachting brengt'. De Hoornse medici we-
zen erop dat Van der Lee zich door zijn snelle
verplaatsingen aan de jurisdictie van de lokale
commissies wist te onttrekken en drongen aan
op aparte wetgeving inzake het dierlijk mag-
netisme. De minister zou antwoorden dat de
handelwijze van Van der Lee weliswaar straf-
baar was, maar dat de bestaande instanties op
gebruikelijke wijze proces-verbaal dienden
op te maken en eerst bij gebreke daarvan zou
dit aan hogere autoriteiten gemeld moeten
worden.

Dierlijk magnetisme in Nederland • Kwak-
zalvers hebben vaak ingespeeld op nieuwe
ontwikkelingen in de wetenschap en dat gold
ook toen de Zwitserse medicus Franz Anton
Mesmer (1734-1815) in de periode tussen 1774
en 1778 met zijn 'dierlijk magnetisme' naar
buiten kwam. Eerst gebruikte hij daarbij de
echte magnetische kracht opgewekt in de zoge-
naamde baquets ook wel Leidse fles genoemd,
maar al dra kwam hij tot de slotsom dat die
apparatuur niet nodig was, omdat uit zijn eigen
lichaam magnetische energie vrijkwam, waar-
mee hij ook genezingen kon bewerkstelligen.

Mesmer was in 1756 in Wenen gepromoveerd op een dissertatie over de invloed der planeten op onze wereld. In 1775 publiceerde hij zijn *Schreiben ueber die Magnetkur*, waarin hij voortborduurde op zijn dissertatie en betoogde dat hetzelfde fluidum dat vanaf de planeten onze levende wereld beïnvloedde ook aangewend kon worden voor medische doeleinden. Het betrof een stoffelijk, maar uiterst subtiel en onweegbaar fluidum, te etherisch om met het blote oog waargenomen te kunnen worden. Dit fluidum zou verwant zijn aan licht, warmte, elektriciteit en zwaartekracht. De Franse uitgave ervan verscheen in 1779, toen Mesmer zich inmiddels in Parijs had gevestigd. Hij trachtte met behulp van demonstraties erkenning te krijgen van de officiële geneeskunde, maar daar negeerde men aanvankelijk en men beschouwde het dierlijk magnetisme als kwakzalverij. Later kwam de Franse overheid in het geweer en werden er twee gezaghebbende onderzoekscommissies aangesteld o.m. vanuit de *Academie de Sciences*, waar onder invloed van mensen als Lavoisier, Guillotin en B. Franklin weinig mededogen met pseudo-wetenschap bestond en die hun bevindingen eind jaren 1780 publiceerden in de uitgave van een antimagnetisme brochure getiteld *Verhandelingen over het dierlijk magnetisme*. De conclusies gebaseerd op proeven waarbij patiënten werd wijsgemaakt dat zij Mesmers therapie ondergingen waren duidelijk en dodelijk: elk resultaat dat verkregen werd berustte volledig op suggestie. In Frankrijk zou het dierlijk magnetiseren daarna niet veel voet aan de grond krijgen en datzelfde gold tot 1800 ook voor ons land. De brochure van Franklin e.a. werd reeds in 1791 vertaald in het Nederlands en de Leidse rector magnificus Voltelen sprak bij zijn afscheidssoratie in datzelfde jaar de volgende woorden: 'Wie zal niet lachen om de grootspraak van die zwetser, wie zou zich niet verwonderen om de lichtgelovigheid van de massa'. Hij sprak vervolgens de wens uit dat 'de besmetting van het Dierlijk Magnetisme, die zich nog niet in het Vaderland heeft voorgedaan, spoedig gesmoord zou worden'. Die wens zou niet in vervulling gaan, want nadat zich in het eind van de 18de eeuw slechts incidenteel veelal buitenlandse magnetiseurs in ons land hadden gemanifesteerd, zou het dierlijk magnetisme zich vanaf 1800 ook gaan verspreiden in intellectuele kringen en beroepen in Nederland, zelfs onder artsen en hoogleraren. Daarnaast waren juristen en predikanten gevoelig voor deze nieuwe wetenschap. De bekendste medische magnetiseur van ons land was in die periode de Groningse hoogleraar geneeskunde Gerbrand Bakker (1771-1828), die zich met

geestverwanten als Wolthers en Hendricksz afzette tegen de brochure van Franklin c.s. en tegen Voltelens kritiek.

Gerbrand Bakker

Maar erg lang zou dat niet duren en in 1823 zou hij zich in een artikel in *Vaderlandsche Letteroefeningen* afvragen waarom de praktijk van het Magnetisme zo was verslapt. De nieuwigheid was eraf en terwijl medici zich ook al vanwege de bewerkelijkheid van de therapie zich steeds meer afwendden van de magnetische praktijk werd dat gat opgevuld door medisch ongeschoolden en Vijselaar spreekt in dat verband van de overgang van geleerden-cultuur naar volkscultuur.

Wessel van der Lee • Een van de meest prominente vertegenwoordigers van de nieuwe magnetiseurs was de eerdergenoemde Wessel van der Lee. Hij was geboren in 1774 in een arm gezin te Enkhuizen en vestigde zich, na gediend te hebben als huzaar in het Franse leger, als grutter in Schermerhorn. Het ging om een weinig ontwikkeld man, die soms zeer grof in de mond kon zijn. Zo noemde hij zijn vrouw eens 'een hoer en een beest'. Rond 1818 begon hij in de plaatselijke herberg een praktijk als magnetiseur en zijn ster rees snel, want de toeloop was zo groot, dat er nummertjes moesten worden uitgereikt aan de wachtenden. Vanaf 1820 begon hij te reizen door Nederland, waarbij hij onder andere Groningen aandeed en werd geobserveerd door professor Gerbrand Bakker.

Wessel van der Lee

Van der Lees magnetische kracht bleek sterker te zijn dan die van Bakker, die nog wel bekend stond als de beste magnetiseur van Groningen. Ondanks 's mans lompheid, gebral en zijn gebruik van sterke drank waren de medische magnetiseurs onder de indruk van Van der

Lees gaven. Hij hielp in Groningen eens een patiënt die kreupel was van de reumatiek in een half uur op de been. Gezien de kortstondigheid van de bereikte effecten sprak Bakker liever van verlichting dan van genezing. Bakker verstrekte Van der Lee een getuigschrift, waarmee hij elders in het land pronkte. Van der Lees omzwervingen brachten hem ook naar Friesland, Rotterdam, Delft en Middelburg. In die laatste plaats behandelde hij in 1822 in een week bijna duizend patiënten. Pogingen tot vervolging bleven uit of veelal zonder succes.

Hij bereikte een aanzienlijke maatschappelijke status en logeerde bij gravinnen en een baron nam het bij de koning voor hem op. Toen een Middelburgse handelaar in aardewerk zich valselijk uitgaf voor 'wonderdokter van Schermerhorn' trad justitie wel op: de 'pseudo-van der Lee' kreeg een boete van 1400 gulden en een gevangenisstraf van vijf jaar! Geheel

ontkomen aan de sterke arm deed hij niet, want in 1822 werd hij na het overlijden van een zijner patiënten veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf en een boete van honderd gulden. Nog geen half jaar later richtte de brutale Van der Lee zich met een request tot de koning waarin hij toestemming verzocht om in Brussel een 'magnetisch etablissement' te mogen openen. De minister van Binnenlandse Zaken vaardigde naar aanleiding van dit request een dispositie uit, waarin werd vastgesteld dat het dierlijk magnetisme uitsluitend door of onder toezicht van een bevoegde geneeskundige mocht geschieden. Van der Lee zou tot ongeveer 1850 blijven praktiseren en van deze wettelijke bepaling heeft hij nauwelijks enige hinder ondervonden, vooral dankzij de steun die hij zowel van het gewone volk als van menige adellijke of geleerde tijdgenoot ondervond. ●

Bronnen

Jisper ledezitters

J. Honig Js. Jr., Historische, Oudheid- en Letterkundige Studiën, Zaandijk, 1866.

D. Vis, De Zaanstreek, Leiden, 1946.

Jacob Cats: „Ghebrek genesen om een houwelijk (een huwelijk) te vorderen” in: Trouwingh J. Schuitemaker Czn. De ledezitters van Jisp. Uit “Stad Amsterdam” van vrijdag 25 mei 1928, in Claas Bruins Noordhollandsche Arkadia
www.onsdorpjisp.nl

<http://www.wormerlander.nl/jisp/ledenzitters.html>

Moelker H.P. Het dorp aan de rivier de Ghyspe. 1976. Nooy's Drukkerij-uitgeverij, Purmerend.

De wonderdokter uit Schermerhorn

Vijselaar J., De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830.

Lieburg MJ van. Gilden, gestichten en gezondheidszorg. Vijftien opstellen over de medische stadsgeschiedenis van Rotterdam. 1984; hfdstuk 10.

Robert Park. Voodoo Science. Oxford Press, 2000. p.62-63.